

УДК 159.91

DOI10.32626/2227-6246.2018-39.57-66

О. Ю. Василега
ovasylega@gmail.com
І. В. Сидоренко
i-sidorenko@ukr.net

Психологічні умови розвитку КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ВЧИТЕЛЯ

Vasyleha O. Y. Psychological conditions of teacher's communicative competence development / O. Y. Vasyleha, I. V. Sydorenko // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, G. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine / scientific editing by S. D. Maksymenko, L. A. Onufriieva. – Issue 39. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2018. – P. 57–66.

O. Y. Vasyleha, I. V. Sydorenko. Psychological conditions of teacher's communicative competence development. The necessity of development of personal and professional teacher's competence in the system of higher and postgraduate education in the conditions of educational reform is substantiated.

The concept of «a teacher's professional competence» is defined.

The main approaches to determining the content and structure of the teacher's communicative competence as an integral quality of his personality and an important component of personality-based and professional competence are analyzed. The definition of «a teacher's communicative competence» is given. The structure of teacher's communicative competence is characterized, its main components are determined.

The term «temperament» is described as a category of scientific research of general psychology and psychophysiology. The results of I. Pavlov's research on the problem of the type of the nervous system as a physiological basis of temperament are presented; the basic properties of temperament as a stable set of individual psychophysiological features of the personality are determined.

A detailed classification of four types of temperament (choleric, sanguine, phlegmatic, melancholy) is presented, taking into account their main properties in the context of studying the problem of the teacher's communicative competence. The features of correlation between temperament and the phenomenon of teacher's communicative competence as an important component of his personality-based and professional competence are analyzed.

O. Y. Vasyleha – the scientific contribution of the co-author is 50% ,

I. V. Sydorenko – the scientific contribution of the co-author is 50% .

The prospects of further research of the problem on interconnection and interdependence of individual psychophysiological properties of the personality with the phenomenon of teacher's communicative competence are outlined.

Key words: education, teacher, competence-based approach, competence, professional competence, communicative competence, communication, psychophysiology, temperament.

О. Ю. Васи́лега, І. В. Сидоренко. Психологічні умови розвитку комунікативної компетентності вчителя. Обґрунтовано необхідність розвитку особистісної і професійної компетентностей педагога в системі вищої та післядипломної освіти в умовах освітньої реформи.

Визначено поняття «професійна компетентність педагога».

Проаналізовано основні підходи до визначення змісту і структури комунікативної компетентності вчителя як інтегральної якості його особистості та важливої складової особистісно-професійної компетентності. Дано визначення поняття «комунікативна компетентність вчителя». Охарактеризовано структуру комунікативної компетентності вчителя, визначено основні її складові.

Витлумачено поняття «темперамент» як категорію наукового дослідження загальної психології та психофізіології. Представлено результати досліджень І. П. Павлова щодо проблеми типу нервової системи як фізіологічної основи темпераменту; визначено основні властивості темпераменту як стійкої сукупності індивідуальних психофізіологічних особливостей особистості.

Подано розгорнуту класифікацію чотирьох типів темпераменту (холеричного, сангвінічного, флегматичного, меланхолійного) з урахуванням їх основних властивостей у контексті дослідження проблеми комунікативної компетентності вчителя. Проаналізовано особливості взаємозв'язку темпераменту з явищем комунікативної компетентності вчителя як важливої складової його особистісно-професійної компетентності.

Викладено перспективи подальших досліджень проблеми взаємозв'язку та взаємозалежності індивідуальних психофізіологічних властивостей особистості з явищем комунікативної компетентності вчителя.

Ключові слова: освіта, педагог, компетентнісний підхід, компетентність, професійна компетентність, комунікативна компетентність, спілкування, психофізіологія, темперамент.

Постановка проблеми. Зміни в українському суспільстві, спричинені, зокрема, євроінтеграційною стратегією нашої держави, спрямованою на економічний та інноваційний розвиток і забезпечення міжнародної конкурентоспроможності, стали каталізаторами процесу реформування освіти в Україні.

Компетентнісна парадигма, що визначає освітній простір XXI століття, головним завданням школи сьогодні бачить не лише навчання і виховання учня шляхом формування у нього міцної бази предметних і міжпредметних знань та кола певних умінь і навичок, безпосередньо з цими знаннями пов'язаних, але й – і передусім – формування вміння самостійно їх здобувати, опрацьовувати й узагальнювати, ефективно використовувати на практиці та вільно орієнтуватися в потоці різноманітної інформації. Саме цей постулат і розкриває сутність компетентнісного підходу в українській освіті.

У цьому контексті перед системою вищої та післядипломної освіти в Україні стоїть завдання розвитку особистісних та професійних компетентностей педагога як особи, котра безпосередньо забезпечує процес формування освітніх компетентностей в учнів.

Оскільки педагогічна діяльність належить до категорії професій «людина – людина», одним із головних її аспектів є спілкування (як в умовах освітнього процесу, так і поза ним). Тому однією з ключових компетентностей учителя ми вважаємо саме комунікативну компетентність як незамінну складову його особистісної та загальної професійної компетентностей, що у традиційному розумінні являє собою цілісне, інтегративне психічне утворення, що визначає ефективність спілкування [4] та передбачає вміння вступати у комунікацію, знаходити порозуміння з оточуючими [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Певні аспекти проблеми сутності, змісту та структури комунікативної компетентності вчителя розкрито у працях Н. П. Волкової, А. І. Годлевської, М. І. Жинкіна, І. О. Зимньої, В. А. Кан-Калика, Н. С. Кипиченко, І. В. Когут, Л. І. Мацько, М. І. Пентилюк, В. Ю. Підгурської, Л. О. Савенкової, О. Я. Савченко, Г. М. Сагач, О. П. Яковлівої та інших вітчизняних і зарубіжних авторів.

Мета статті – теоретичний аналіз особливостей взаємозв'язку індивідуальних психофізіологічних властивостей особистості (зокрема, темпераменту) з явищем комунікативної компетентності вчителя як інтегральної якості його особистості та важливої складової особистісно-професійної компетентності.

Виклад основного матеріалу. Сучасні підручники з педагогії ки тлумачать поняття «професійна компетентність педагога» як сукупність особистісних якостей і можливостей фахівця, рівня його загальної культури та кваліфікаційних знань, умінь і навич-

чок, складових методичної та педагогічної майстерності, гармонійна інтеграція яких у педагогічній діяльності забезпечує оптимальний її результат, дозволяє вчителю самостійно й ефективно реалізовувати цілі освітнього процесу [6].

Необхідним компонентом професіоналізму педагога як фахівця, до кола обов'язків якого належить безпосередня взаємодія з іншими людьми, є його комунікативна компетентність. Аналіз наукової літератури дає змогу виокремити два основні підходи до визначення змісту і структури комунікативної компетентності вчителя: 1) розуміння означеної категорії дослідження як «здатності використовувати мову в різних сферах спілкування» [2], що становить «набуту в процесі природної комунікації або спеціально організованого навчання особливу властивість особистості» [2] та залежить від її індивідуальних особливостей і здібностей; 2) зіставлення означеного поняття з категоріями «знання», «уміння», «навички», що має на увазі наявність певної сукупності знань, системи відповідних умінь і навичок міжособистісної взаємодії, необхідних і достатніх для досягнення поставленої суб'єктом комунікативної мети та забезпечення ефективного спілкування [2].

Отже, ми визначаємо комунікативну компетентність учителя як цілісне, інтегративне психічне утворення, обумовлене наявністю в особистості потреби у спілкуванні та здатністю адекватно, творчо, цілеспрямовано і нормативно використовувати мову в різних сферах життєдіяльності, зокрема, в педагогічній взаємодії, а також притаманністю їй певних індивідуальних властивостей, комунікативних здібностей, знань, умінь і навичок ефективного міжособистісного спілкування.

З огляду на зазначене, до складових комунікативної компетентності вчителя варто відносити як набуту в процесі соціалізації сукупність певних знань, комунікативних умінь і навичок, необхідних для ефективної взаємодії з іншими людьми, можливості адекватної інтерпретації отримуваної інформації та правильної її трансляції, так і індивідуально-психологічні та психофізіологічні властивості особистості (темперамент, характер, потреби, інтереси, мотиви, здібності тощо).

Визначити роль індивідуально-психологічних особливостей особистості, зокрема темпераменту, в формуванні та розвитку комунікативної компетентності вчителя ми можемо, спираючись на результати психофізіологічних досліджень, оскільки

саме психофізіологія, як галузь наукового знання на стику психології, фізіологічної психології, фізіології вищої нервової діяльності та нейрофізіології, вивчає психіку в єдності з її нейрофізіологічним субстратом, аналізуючи співвідношення мозку і психіки, роль біологічних факторів, у тому числі властивостей нервової системи, у виконанні психічної діяльності, тобто досліджує закономірності співвідношення психологічного і фізіологічного для встановлення психофізіологічних механізмів життєдіяльності, поведінки, розвитку, навчання та праці людини [3].

Темперамент визначається як головна властивість особистості, що є найстійкішою її характеристикою, майже не змінюється впродовж життя і виявляється в усіх сферах життєдіяльності, виражаючи індивідуально-своєрідну динаміку психіки і поведінки та являючи собою основу формування і розвитку характеру [1].

Перші згадки про темперамент як властивість, що обумовлює індивідуальні відмінності в поведінці людей, належать до періоду Античності, коли давньогрецький лікар Гіппократ та його послідовник Гален розробили першу типологію темпераментів на основі аналізу особливостей співвідношення основних видів рідин в організмі людини: крові, слизу, чорної та жовтої жовчі. Сучасна наука до сьогодні послуговується цією типологією (сангвінічний, холеричний, меланхолічний, флегматичний типи темпераменту), змінивши, однак, погляди на її обумовленість.

Так, І. П. Павлов, досліджуючи певну закономірність у вияві індивідуальних відмінностей, висунув гіпотезу, за якою в основі їх лежать фундаментальні властивості нервових процесів збудження та гальмування: сила / слабкість, урівноваженість / неуврівноваженість і рухливість / інертність [1]. На думку науковця, саме властивості нервової системи, їх різне поєднання утворюють фізіологічну основу темпераменту, що, в свою чергу, є її (нервової системи) психічним виявом [1].

Специфіку прояву всіх типів темпераменту можна описати за сукупністю їх основних характеристик, яку становлять лабільність, сензитивність, реактивність, активність, темп реакцій, пластичність, ригідність, екстраверсія, інтроверсія, емоційна збудливість [1].

Ураховуючи зазначені властивості й спираючись на результати досліджень у галузі загальної психології та психофізіоло-

гії [1; 3], можемо охарактеризувати кожен із відомих типів темпераменту в контексті вивчення проблеми комунікативної компетентності вчителя.

Так, холерик – людина із сильною, неврівноваженою, рухливою нервовою системою, в якій процеси збудження значно переважають над процесами гальмування. Холеричний темперамент відзначається циклічністю та імпульсивністю в діяльності, поведінці й спілкуванні. Особистості з таким типом темпераменту властива підвищена збудливість та емоційна реактивність: вона буває нетерплячою, запальною та різкою у стосунках, занадто прямолінійною в спілкуванні.

За спрямованістю холерик – екстраверт: товариський, любить бути в центрі уваги, проте у спілкуванні не поступливий, прагне все контролювати і вирішувати. Має організаторські здібності.

Для холерика характерні високий рівень психічної активності, енергійність дій, різкість, стрімкість, сила рухів, їх швидкий темп. Він схильний до частих, неодноразових змін настрою, запальний, нетерплячий, піддається емоційним зривам, іноді буває агресивним, не завжди здатен контролювати власні емоції.

Характерні ознаки зовнішнього прояву холеричного темпераменту: квапливий, збуджений темп рухів, їх незграбність; дуже жива, рухлива міміка, виразна жестикуляція; гучна, різка, швидка мова; рукостискання рвучке. Зазвичай, різко негативне ставлення до критики, особливо публічної [1].

Сангвінік – людина із сильною, врівноваженою, рухливою нервовою системою, якій властива висока швидкість реакцій та лабільність.

За спрямованістю сангвінік – яскравий екстраверт. У колі друзів чи близьких людей завжди веселий і життєрадісний. Легко пристосовується до нових умов, швидко знаходить контакт у стосунках з іншими людьми, володіє навичками ефективного спілкування, вирізняється товариськістю, вільно й розкуто почувається в новому оточенні. Сангвініка характеризує висока опірність труднощам, він порівняно швидко і легко переживає невдачі. Настрій здебільшого оптимістичний.

Для сангвініка характерна підвищена реактивність: почуття виникають дуже легко і так само легко змінюються; він успішно контролює свої емоції відповідно до вимог середовища, швидко адаптується до зміни його умов, легко переключає увагу, засво-

ює нові навички. Має гнучкий розум, добре розвинуте почуття гумору.

Сангвінікам властива висока психічна активність, енергійність, працездатність. Однак, інколи вони можуть виявляти певну нестриманість, невиправдану поспішність у прийнятті рішень та вчинках.

Характерні риси сангвінічного темпераменту: широкі рухи, кроки, швидка, ритмічна хода; схильність до малої дистанції у спілкуванні, твердий погляд, досить сильне, впевнене рукостискання; багата й різноманітна міміка, пожвавлено-швидкий темп мовлення, гучна, жива мова [1].

Нервову систему флегматика характеризує значна сила і рівновага нервових процесів поряд із їх інертністю. Тому в своїй поведінці, рухах, розмові флегматик повільний, спокійний, завжди урівноважений; його реакції оптимально пристосовані до сили умовних подразників, що забезпечує адекватну відповідь на впливи зовнішнього середовища (однак, властива флегматикам інертність не дає змоги вчасно реагувати на швидкі його зміни).

Для флегматиків характерна зосередженість, витривалість; серед інших вони вирізняються стійкістю уваги, здатністю старанно й наполегливо працювати, доводити справу до кінця.

За спрямованістю флегматик – інтроверт, тому важко сходиться з людьми, не має потреби в нових знайомствах, складно пристосовується до нових умов, не любить змінювати звички, розпорядок життя, роботу, друзів. Водночас йому властиві обов'язковість, товарицькість, рівне ставлення до співрозмовника. Флегматика складно роздратувати чи довести до афективного стану, майже завжди зовні він залишається спокійним та незворушним. Як і сангвінік, добре витримує вплив сильних і тривалих подразників. Переважає спокійний, рівний настрій.

Почуття у флегматиків виникають повільніше, ніж у сангвініків і холериків, проте характеризуються сталістю, силою та водночас стриманістю у зовнішніх проявах, слабкою експресивністю.

Характерні ознаки зовнішнього вияву флегматичного темпераменту: повільний, неспішний темп рухів; малорухома, дуже бідна й невиразна міміка; спокійна, повільна, монотонна мова, тихий, низький голос. Часто зупиняє співрозмовника, перепи-тує, якщо той говорить швидко [1].

Меланхолік – це людина зі слабкою, неврівноваженою, малорухливою нервовою системою, що характеризується підвищеною чутливістю навіть до слабких подразників.

За спрямованістю меланхолік – інтроверт, тому важко переживає зміну оточення, буває надміру сором'язливим, відлюдкуватим, боязким та нерішучим, уникає нових знайомств і галасливих компаній, часто виявляє розгубленість, спонтанність; схильний до астенічних емоцій.

Для меланхоліка характерний низький рівень психічної активності, швидка стомлюваність, повільність перебігу почуттів, глибина і стійкість емоцій при слабкій експресивності. Переважають негативні емоції; за несприятливих умов можуть розвинути підвищена емоційна вразливість, замкнутість, відчуженість.

Характерні ознаки зовнішнього прояву меланхолійного темпераменту: повільний, млявий темп рухів; малорухома й водночас напружена міміка; повільна манера мовлення, тихий із придиком голос; погляд часто збоку або повз співрозмовника; під час рукостискання рука млява. Перестає бути активним у разі різкого зауваження, проявів уваги до власної персони. Не завжди може виявити ініціативу, «губиться» у великій аудиторії, уникає «контакту очей» [1].

Описані типи темпераменту в чистому вигляді в реальному житті зустрічаються рідко. Фактично, у людини в різних пропорціях поєднуються риси різних типів, хоча переважають усе ж властивості якогось одного.

Особливості типу темпераменту в кожній особистості проявляються по-різному, вони змінюються з віком, перебуваючи у прямій залежності від процесів дозрівання й розвитку організму людини, її психіки, та можуть бути як природними, тобто вродженими, так і набутими під впливом тих чи інших життєвих обставин і суб'єктивного досвіду [1]. Але завжди вони накладають свій відбиток на всі прояви життєдіяльності суб'єкта, його поведінку і спілкування, обумовлюючи, тим самим, й особливості та рівень розвитку комунікативної компетентності як інтегральної якості особистості та важливої складової особистісно-професійної компетентності фахівця.

Висновки. Отже, хоча переважна більшість дослідників, говорячи про структуру комунікативної компетентності, акцентують увагу на більш об'єктивних її складових, таких як мовна,

мовленнева, соціолінгвістична компетенції тощо [2], ми вважаємо не менш важливими для вивчення внутрішні, психологічні, виключно суб'єктивні умови її розвитку: передусім, спрямованість особистості, наявність потреби у спілкуванні, властивості нервової діяльності суб'єкта й індивідуальні психофізіологічні особливості його особистості (тип темпераменту, комунікативні задатки та здібності тощо). Саме вони, на наш погляд, є основою формування і розвитку відповідного рівня комунікативної компетентності вчителя, що виявляється в його знаннях про мову й сформованих на цій основі мовних і соціолінгвістичних умінь та комунікативних навичках.

Перспективою подальших досліджень окресленої проблеми є емпіричне вивчення особливостей взаємозв'язку і взаємозалежності типу темпераменту та рівня комунікативної компетентності вчителя, а також розробка серії тренінгових занять для слухачів курсів підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, спрямованих на розвиток їх комунікативної компетентності, з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей особистості.

Список використаних джерел

1. Варій М. Й. Загальна психологія : підручник [для студ. вищ. навч. закл.] / М. Й. Варій. – [3-тє вид.]. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 1007 с.
2. Кипиченко Н. С. Комунікативна компетентність майбутнього вчителя початкової школи як психолого-педагогічна проблема / Н. С. Кипиченко // Педагогіка вищої та середньої школи : зб. наук. пр. / за ред. З. П. Бакум // Криворізький національний університет. – Кривий Ріг : КП ДВНЗ «КНУ». – 2012. – № 36. – С. 274–279.
3. Кокун О. М. Психофізіологія : навч. посіб. / О. М. Кокун. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 184 с.
4. Кошонько Г. А. Комунікативна компетентність майбутніх педагогів у системі вищої освіти / Г. А. Кошонько // Формування професійної компетентності майбутніх педагогів дошкільної та початкової освіти : зб. наук.-метод. пр. / за ред. В. Є. Литньова, Н. Є. Колесник, Т. В. Наумчук. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – С. 75–78.
5. Максимова О. О. Комунікативна компетентність вчителя початкової школи / О. О. Максимова // Молодь і ринок : щомісячний науково-педагогічний журнал. – Дрогобич : Вид-во

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – 2016. – № 5 (136). – С. 59–63.

6. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Неля Євтихіївна Мойсеюк. – [5-те вид., доп. і перероб.]. – К. : Кондор, 2007. – 656 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Varij M. J. Zagal'na psyhologija : pidruchnyk [dlja stud. vyshh. navch. zakl.] / M. J. Varij. – [3-tje vyd.]. – К. : Centr uchbovoi' literatury, 2009. – 1007 s.
2. Купученко N. S. Komunikatyvna kompetentnist' majbutn'ogo vchytelja pochatkovoï shkoly jak psyhologo-pedagogichna problema / N. S. Купученко // Pedagogika vyshhoï ta seredn'oi' shkoly : zb. nauk. pr. / za red. Z. P. Bakum // Kryvoriz'kyj nacional'nyj universytet. – Kryvyj Rig : KPI DVNZ «KNU». – 2012. – № 36. – S. 274–279.
3. Kokun O. M. Psyhofiziologija : navch. posib. / O. M. Kokun. – К. : Centr navchal'noi' literatury, 2006. – 184 s.
4. Koshon'ko G. A. Komunikatyvna kompetentnist' majbutnih pedagogiv u systemi vyshhoï osvity / G. A. Koshon'ko // Formuvannja profesijnoi' kompetentnosti majbutnih pedagogiv doshkil'noi' ta pochatkovoï osvity : zb. nauk.-metod. pr. / za zag. red. V. Je. Lytn'ova, N. Je. Kolesnyk, T. V. Naumchuk. – Zhytomyr : Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 2014. – S. 75–78.
5. Maksymova O. O. Komunikatyvna kompetentnist' vchytelja pochatkovoï shkoly / O. O. Maksymova // Molod' i rynek : shhomisjachnyj naukovopedagogichnyj zhurnal. – Drogobych : Vyd-vo Drogobyc'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu imeni Ivana Franka. – 2016. – № 5 (136). – S. 59–63.
6. Mojsejuk N. Je. Pedagogika : navch. posib. [dlja stud. vyshh. navch. zakl.] / Nelja Jevtyhii'vna Mojsejuk. – [5-te vyd., dop. i pererob.]. – К. : Kondor, 2007. – 656 s.

Received October 26, 2017

Revised November 22, 2017

Accepted December 27, 2017